

Др Ђуро Вујовић
Подгорица

ПОГЛЕД НА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941—1945. ИЗ ДАНАШЊЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Послије Другог свјетског рата поникла је бројна и веома разноврсна литература о Народноослободилачком рату у Југославији 1941—1945. године, па тако и у Црној Гори. Највећи дио те литературе је историографског карактера. Кад је ријеч о Црној Гори, ако се изузме неколико краћих прегледа, све до данас није се појавила монографија или синтеза о Народноослободилачкој борби, што није случај с тематским простором бивше СФР Југославије, као ни осталих република у њеном саставу. Међутим, то што писање такве монографије или синтезе тек предстоји — не значи да се то не може надокнадити, и то на још бољи начин, јер ће будући писци имати више предности у односу на ове у досадашњем периоду. Међу те предности као најважније могу се издвојити следеће: 1) фактор вријеме, који омогућава да се са историјске дистанце од 50 или више година историјска догађања и процеси објективније сагледају и научно валоризују; 2) силазак са историјске и политичке сцене снаге која је била водећа у Народноослободилачком рату ослобађа писце неких ограничења која су била присутна, а и логична, у претходном периоду кад је историчар, хтио-не хтио, морао да трпи утицаје савременика, односно снага које су побиједиле у рату; 3) новонастале друштвене околности, оличене у систему грађанског друштва са вишестраначким политичким системом и плурализмом политичких мишљења, стимулативно дјелују на продубљивање научних сазнања из области новије историје и на даљи развитак историјског критичког мишљења о том периоду.

Наведене предности су у тијесној међусобној и условној вези. Само прије пет па и мање година таквих предности није било, а мора се признати да задњих неколико година саме за

себе не би значиле много као временски фактор да се у међу-времену није десило то што се десило.

Но, промјене до којих је дошло доносе за наведени посао и тешкоће и негативне утицаје. Познато је да свака нова епоха почиње радикалном критиком претходне. Сјетимо се само колико се после Другог свјетског рата радикално критички и неодмјерено социјалистичка Југославија односила према првој Југославији. Немајући ни најмање разумијевања за њу, та држава је за социјалистичку Југославију била версајска, вјештачка, ненародна, великосрпска и не знам још све каква назадна и неурачунљива државна творевина. Таква политичка одиозност према тој држави имала је утицаја и на историографију, која успорено и са протеком времена даје реалнију, али до сада не и потпуну и објективну слику о њој. Нема сумње да ће криза и распад социјалистичке Југославије допринијети да се цјеловитије и више објективно схвати и историја прве Југославије, њене могућности и немогућности, реална ограничења, слабости и др. У том смислу може се говорити, како би проф. др Бранко Петрановић рекао, о верификацији историје као тока, тј. достизању сазнајне границе протеком епохе, у овом случају епохе која је обиљежена постојањем Југославије која се пружала од Триглава до Ђевђелије.

Слично одиозности коју је бивша комунистичка власт испољавала према првој Југославији, у данашње вријеме многи политички субјекти и структуре, политичке странке и др., испољавају одиозност према другој, социјалистичкој Југославији, а на истој равни и према Народноослободилачкој борби из које је та Југославија произашла. Неке политичке снаге су у овом погледу толико екстремне да у социјалистичкој Југославији не виде ништа позитивно, већ само мрачни и тоталитарни режим, а у Народноослободилачкој борби — комунистичку борбу за власт путем грађанског рата. Жаргон и аргументи које те снаге користе да би оспориле Народноослободилачку борбу у многоме подсјећају на оне које су четници и друге снаге колаборације користиле против Народноослободилачког покрета у току Другог свјетског рата. У таквој атмосфери, на нарочитом удару тих снага наша се историографија о Народноослободилачком рату настала у доба социјалистичке Југославије, која је за њих само пожељна историја, слушкиња политике, идеолошка скрибоманија и сл. У активност којом се пошто-пото желе обезвриједити и потријети објективне чињенице о Народноослободилачкој борби укључио се и један број историчара новије историје, од којих се за неке може рећи да су постали много више политичари него што су остали бити историчари. У томе што историчар зажели да се бави политиком није ништа спорно. То може да буде срећан спој и добро за политичара, али је до зла бога лоше ако се историчар бави политиком на штету историје и злоупотребом историјских чињеница, а то се подоста ради. Да не говоримо о

бројним публицистима који се баве темама из новије историје и јављају у дневној и ревијалној штампи, фељтонистици и на друге начине, па и на научним трибинама, оспоравајући Народноослободилачку борбу и окривљујући је и за тешкоће у којима се друштво данас налази. Један од тих је, на примјер, недавно и на трибини ЦАНУ апеловао на историјску науку да „уложи крајње напоре у правцу усмјеравања свијести и мишљења народа“ и да високо партиципира „у домену стварања опште духовне климе народног самоосвјешћења“ — све то са позиције да је историјска истина о новијој прошлости и Народноослободилачкој борби оно што он о томе мисли (односно што о томе однедавно мисли) и са становишта које историјску науку фактички поистовјећује са оруђем дневне политике или одређених политичких схватања и структуре у друштву. Као што је познато, веза између историје и савремености је компатибилна, али се она мора успоставити на прави начин. Објективним утврђивањем историјских чињеница и доношењем на тој основи правоваљаних научних судова и закључака утиче се на развијање историјске свијести народа, чиме се помаже да људи боље разумију савременост и да се лакше оријентишу у будућност. Било који другачији приступ не би био научан. Због тога је задатак историјске науке да се бори против злоупотреба које се у њено име врше, радећи то на смирен и аргументован начин и у духу њених најбољих принципа.

Критика епохе која је почела Народноослободилачким ратом од стране не малог дијела друштвених онага, која, чини се, добија на ширини и у интензитету, отежава положај историографије Народноослободилачког рата. Доста су бучни гласови који се чују да је више доста писања о Народноослободилачкој борби, или да о тој теми треба да се пише на начин другачији од досадашњег и сл. Ипак, и поред таквих притисака, узимајући у обзир повољне околности о којима је претходно било ријечи, може се рећи да је укупна ситуација у овој области задовољавајућа. Уосталом, писац ће и околности које су отежавајуће покушати да у могућој мјери преокрене у своју корист, прихватајући критику која негира Народноослободилачки покрет као супротно мишљење: свеједно, ако и није научне провенијенције — то је једно одређено мишљење. Савјестан историчар ће свако мишљење проанализирати, покушати да утврди његову генезу и логику настајања, његове узрочно-посљедичне везе и да из свега, ако може, извуче оно што му евентуално може бити од користи за стварање укупне слике о предмету његовог интересовања. Основно је да постоји пуна слобода научног стваралаштва, а то, надамо се, у савременим условима грађанског друштва неће бити угрожено. Разумије се, све ће зависити од нивоа и темпа развоја грађанске демократије. У таквој ситуацији може се рећи да је писање историје Народноослободилачког рата у овом тренутку провокативно и изазовно више него било када

раније. Ослобођен старих ограничења, располажући богатом документационом основном у изворима и литератури, изложен рефлекторима изоштрене научне и друге критике, писац је многоврсно мотивисан да добро пише. Користећи наведене предности, а ослобађајући се при том старих али и било којих и каквих нових идеолошких шема и ограничења, стручан писац је у могућности да напише добру књигу о Народноослободилачком рату, без сумње — са новим освјетљењима и помацама у тумачењу појединих детаља и догађаја, па и цјелине проблема, наравно не претендујући да може дати задњу ријеч науке.

У генералној оцјени о Народноослободилачком рату, по мом дубоком увјерењу, не може бити битних промјена у односу на до сада дату. Основни критеријум при оцјењивању суштине и карактера покрета и организација који су у току Другог свјетског рата егзистирали у нашој земљи мора полазити од сагледавања односа тих покрета и организација према окупатору и фашизму, и ту се не може ништа измијенити. Подјелом свијета на два антагонистичка и зарађена табора — фашистички и антифашистички — и стицајем прилика на домаћој сцени, условљених појавом снажног Народноослободилачког покрета, однос према окупатору постао је основни друштвени однос у земљи. Није било покрета и организације, па ни појединца, који нијесу морали да се одреде према том питању. И, разумије се, позитивну квалификацију су могли и могу да добију само они који су били на страни антифашизма и у борби против окупатора, јер је то био једини однос који је одговарао глобалном историјском задатку епохе. О тој квалификацији веома добру експертизу је дао академик Драгутин Лековић у раду „Филозофско осмишљавање 13-јулског устанка“ (*Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности*, зборник радова, Подгорица 1992), у коме је рекао: „Оцењиван са строго научног становишта највиша вредносна компонента и резултанта устанка је његова *антифашистичка*, то значи патриотско-слободарска компонента. Она је то пре свега зато што је фашизам био највећи непријатељ не само Словена него и целокупног човечанства. Његова победа би не само погазила највеће цивилизацијске тековине човечанства него би и саму историју човечанства усмерила у правцу праисторије. Само је свест о тој и таквој опасности могла да, не само код нас него и широм Европе, окупи у јединствен фронт различита идеолошка опредељења — од католика, грађанских либерала и демократа до социјалиста и комуниста, па чак и да обједини капиталисте и социјалисте, капиталистичке земље и Совјетски Савез. И зато је рат против фашизма био највећи и најзначајнији рат који је човечанство икада водило. Као такав он је био без премца — прави свети рат ако се квалификатив свети може рату придавати. зато углед и достојанство његових учесника никада не може потамнети ако само човечанство не утоне у таму. Пошто слом фа-

шизма представља највећу тековину целокупног Другог светског рата антифашистичка компонента представља најбитнију вредносну компоненту нашег устанка“.

У току Другог свјетског рата Народноослободилачки покрет је био једини прави антифашистички и антиокупаторски покрет у нашој земљи. Сви остали покрети су били квислиншки и колаборационистички, и то у класичном смислу ријечи, изузев Четничког покрета Драже Михаиловића који је био декларативно антифашистички и који је као експонент југословенске емигрантске владе, која је била чланица Антифашистичке коалиције, представљао тзв. Југословенску војску у отаџбини. Међутим, као што је познато, тај покрет је средином јесени 1941. године из класних разлога ступио у сарадњу са окупатором ради борбе против Народноослободилачког покрета. Тиме је Четнички покрет прешао праг дозвољеног за оне који себе сматрају патриотима и ступио у националну издају. На тај начин овај покрет је дошао у контрадикцију са својим антифашистичким одређењем, које за њега од тог тренутка постаје пука декларација. Према томе, полазећи од конкретно-историјског приступа, који уважава фактичко стање и оно што је суштина, Четнички покрет Драже Михаиловића је колаборационистички, без обзира на своју антифашистичку предодређеност и декларативност, који су фактички били без значаја.

Изузимајући литературу тзв. полигичке емиграције, у нашој јавности и историографији све до недавно није било дилеме у погледу суштине и карактера Четничког покрета. Међутим, с кризом и падом комунистичког режима и распадом СФР Југославије, појавила су се гледишта која за Четнички покрет имају више разумијевања, па и таква која га фаворизују и потпуно оправдавају. У народу постоје снаге које се са четничком идеологијом идентификују, избацују четничке пароле и пјевају четничке слогане. Наведена појава није мимоишла ни историографију, јер чини се, све више је историчара који на Четнички покрет гледају са наклоношћу, истичући у већој мјери његов наводно антифашистички а минимизирајући његов колаборационистички карактер. Неки су пошли толико далеко да у Четничком покрету виде једини аутентични и легитимни патриотски покрет у Југославији за вријеме Другог свјетског рата, свеједно што је сарађивао са окупатором, што они не крију (јер то и не могу), али ту сарадњу оправдавају егзистенцијалним обзирима, изнудом од стране комуниста, тактичким разлозима и на друге начине.

Дневна политика може да ради шта хоће (зато се тако и зове), али што се историје тиче — она нема разлога нити смије никоме да прашта, као што не смије никога ни да фаворизује ако то није заслужио. И Народноослободилачки покрет и Четнички покрет су били сами ковачи својих судбина и сами су — сваки за себе — доносили судбоносне одлуке. Тако је Четнички покрет самостално донио и одлуку о ступању у оружани обра-

чун са Народноослободилачким покретом и сарадњи са окупатором на тој основи. И Четнички и Народноослободилачки покрет су били дужни да ураде све да се међусобно споразумију и постигну *modus vivendi* на антиокупаторској, антифашистичкој основи, али је Четнички покрет прекинуо напоре који су у том правцу вршени још на почетку Народноослободилачког рата. Може се рећи да партизански покрет није био мање идеологизован од четничког али партизани нијесу урадили оно што су урадили четници. Поставља се питање: Може ли се оправдати поступак четника, учињен из идеолошких разлога, којим је отпочела ера братоубилачког рата са свим погубним посљедицама? Одговор не оставља простора за било какву дилему. А да је у том судбоносном тренутку постигнут споразум о сарадњи двају покрета на антиокупаторској основи, односно да се успјела да се конституишу и профункционишу два паралелна антифашистичка покрета, трагичног грађанског рата између њих не би било и укупна ситуација би се другачије развијала. Можда би Југославија у таквом случају вишестраначке изборе умјесто 1991. године добила већ 1945. године. Треба ли за то што се то није десило окривљавати Народноослободилачки покрет? Или Четнички покрет који је својом сарадњом са окупатором очистио партизанима простор да га политички туку као слугу окупатора? Одговор може бити само један: кривица је на страни четника. Сасвим другачије би се ствар постављала да су партизани из чиста мира, само зато што припадају другом и другачијем идеолошком опредјељењу, напали четнике. Али то се није десило. Четници нијесу пружили прилику Народноослободилачком покрету који је био иницијатор споразумијевања, да покаже како би се понашао у условима споразума о сарадњи на антиокупаторској основи, па о томе не треба ни нагађати. За Народноослободилачки покрет се са становишта политичке толеранције не може рећи да је био одвећ широкогруд, али није направио трагичну грешку да из идеолошких разлога изазове и отпочне грађански рат у земљи.

Свјестан сам да је проблем о којем је ријеч од крупног значаја и да изазива противрјечна и сасвим супротстављена гледања. Није мали број оних који за све окривљују партизана и сматрају их изазивачима грађанског рата, наводећи у прилог својих гледишта искључивост комуниста који су изводили социјалну револуцију, ликвидације које су они вршили над политичким противницима и др. Истина је да је свега тога било, али углавном последице ступања четника у колаборацију с непријатељем и преваходно као посљедица те појаве а не као њен узрок, како неки воле то да замијене. Међу присталицама тезе о искључивој или бар већој кривици комуниста и Народноослободилачког покрета за раскол до којег је дошло између партизана и четника има и историчара, па и неких који тек одскора тако мисле. Тако

и проф. др Бранко Петрановић, несумњиво велики познавалац нове историје Југославије и њених народа, има нешто другачије мишљење о овом питању, него што га је имао прије неколико година. У чланку „13-јулски устанак као европски феномен“ (*Тринаестојулски устанак предмет науке и умјетности*, зборник радова, Подгорица 1992) он наводи да у Југославији, па ни у Црној Гори, није могло доћи до паралелних антифашистичких покрета, нити је између њих могао бити успостављен *modus vivendi* на антиокупаторској, антифашистичкој основи, због застрањивања „у лево Ј. Б. Тита, практично одустајањем од суспензије тзв. друге етапе (или социјалне револуције), а на другој страни постојањем другог покрета отпора под Дражом Михаиловићем који се изјашњавао за легитимног настављача континуитета Југословенске војске, браниоца монархизма и *status quo*, носилоца диаметрално другачије националне политике и стратегије ишчекивања“. Мада се за четнике у чланку каже да су изазвали грађански рат, из контекста горенаведених мисли излази да су главни кривци за раскол до којег је дошло партизани због „застрањивања у лево“, док су четници легитимни покрет који наставља континуитет Југословенске војске и сл. Само четири године прије него што је објављен наведени чланак, проф. Петрановић у својој обимној студији *Историја Југославије 1918—1988*, књ. 2, на једном мјесту каже: „Михаиловић је према народноослободилачком покрету политички и идеолошки био непомирљив, чак и по цену колаборације неких четничких одреда с окупатором и квислинзима; није био спреман да прихвати реални паралелизам покрета, заједничку команду, народноослободилачке одборе као органе народноослободилачке борбе и нове власти. С ретком искључивошћу одбијао је да одбаци тезу о својој јединственој легитимацији на представљање Југославије под окупацијом, и да се сложи с националном равноправношћу народа“. С обзиром да се, бар у доброј мјери, ради о промјени мишљења, претпостављам да је проф. Петрановић до новог става дошао „помицањем сазнајне границе протеклом епохе“. Иако држим да је наведени метод, ако се о њему у овом случају ради, принципијелно ваљан, са њим се мора бити опрезан, јер у овом случају очигледно није дао правоваљан резултат, с обзиром да оно прво мишљење, по мом увјерењу, тачније одражава реалност.

Све што је до сада речено треба схватити као неку врсту увода или општих напомена за тему која је постављена. Сматрао сам за потребно да се претходно изјасним о тим питањима, да би ми то послужило као неки став и полазиште за елаборацију основне теме. Иначе, о постављеној теми сам одлучио да нешто кажем путем издвајања и елаборирања неколико посебних питања и проблема, који су, по мом мишљењу, карактеристични за разматрање цјелине проблема, посебно у данашњем тренутку.

Теме које сам одабрао за разматрање, које у основном могу пружити поглед на Народноослободилачки рат у Црној Гори 1941—1945. године из данашње перспективе, су сљедеће:

1. Неке опште карактеристике НОР-а у Црној Гори;
2. Подијељеност Црне Горе у току НОР-а;
3. Питање карактера НОР-а, или колико су у току НОР-а били изражени елементи грађанског рата;
4. Секташтво у КПЈ у Црној Гори;
5. Национална компонента, или питање афирмације црногорске нације у току НОР-а и црногорско национално питање у садашњем тренутку;
6. НОП у Црној Гори и југословенској историографији.

Народноослободилачки покрет у Црној Гори био је масовна појава. У почетку је имао општенародни карактер, средином рата је знатно ослабио, али опет је био са великим бројем присталица, да би у задњој трећини рата поново ојачао и постао доминантна војна и политичка снага. Осим масовношћу, Народноослободилачки покрет се карактерисао и истрајношћу, борбеношћу, полетом и заносом, љубављу према слободи и визији новог друштва његових припадника. Водећа снага НОП-а била је КПЈ, која је још уочи рата ухватила дубоке коријене у народу, нарочито у редовима радника и сељака и млађе интелигенције, да би својом борбеношћу и офанзивном стратегијом коју је заузела према окупатору у току рата свој политички утицај знатно више проширила. Слободарство и патриотизам су у традицији црногорског народа, а те врлине народ је препознао у Народноослободилачкој борби. Зато је она била иманентна бићу народа и његовом стремљењу. Народноослободилачка борба је имала и своју социјалну компоненту, која је била стимуланс више да јој масовно приступе сиромашни и средњи слојеви становништва, мада то није било строго правило, јер је патриотизам опредјељујуће утицао да Народноослободилачкој борби приступе и многи људи из богатијих слојева становништва, макар што су неки од њих у почетку имали и резерве према комунистима. С обзиром да за патриотски фронт и истинску антифашистичку борбу није било алтернативе, ти људи се нијесу двоумили да заузму мјесто у редовима Народноослободилачког покрета. Због тога појеле до којих је у току НОР-а дошло нијесу биле на строго класној основи. Народноослободилачком покрету су пришли и многи људи који су по својем социјалном статусу у бившој држави припадали старом друштву или су чинили дио његове друштвене и интелектуалне елите. Тако су НОП-у пришли комплетно руководство Земљорадничке странке и не мали број припадника других грађанских партија, многи познати интелектуалци (професори универзитета, љекари, правници, инжињери, књижевници, свештеници, учитељи и др.), као и више десетина официра бивше Југословенске војске.

Ма колико да је Народноослободилачки покрет био масован, стоји и чињеница да је Црна Гора у току НОР-а била увелико подијељена. Због сложености услова под којима је вођен, великих жртава и одрицања које је подразумијевао, а посебно због социјалних циљева којима је тежио, Народноослободилачки покрет је имао и велики број противника из реда домаћег становништва, међу којима су најбројнији били припадници Четничког покрета Драже Михаиловића. Четнички покрет је имао доста широку друштвену основу у Црној Гори. Његове носиоце су чинили официри бивше Југословенске војске, грађански политичари и конзервативни интелектуалци, претежно старије и средње генерације, и остаци апарата старе власти. Четнички покрет се добрим дијелом ослањао и на средње, а дијелом и на ситно сељаштво, али које се временом, будући колебаљиво, са измјеном ситуације осипало и у знатној мјери отпадало од тог покрета.

У другој половини 1942. и почетком 1943. године, када је достигла врхунац, четничка војна организација у Црној Гори номинално је нарасла на преко 20.000 војника, а заједно са сепаратистичким војним формацијама, јединицама добровољачке антикомунистичке милиције, јединицама муслиманске милиције и албанских вулнетара — укупне снаге колаборационизма и контрареволуције су износиле око 25.000 војника, или преко 7,5% становништва. Међутим, ове бројке не треба узети као поуздан индикатор о снази антипартизанског покрета, јер баш у то исто вријеме, обилежено невиђеним репресалијама над припадницима и симпатизерима НОП-а, враћа се и јача дух и морал партизанског покрета и у ствари се на својеврстан начин реактивира као да је из земље никао. У редовима Народноослободилачког покрета налазили су се и многи који су званично словили као припадници националног покрета, међу којима је било и војних руководилаца и других функционера тог покрета. Слабост Четничког покрета показала се нарочито почетком прољећа 1943. године, када су четници, у току четврте непријатељске офанзиве, доживјели од јединица Народноослободилачке војске тешке поразе на Неретви и другим бојиштима у Херцеговини, од којих се фактички нијесу опоравили све до краја рата. И поред тога, снаге четничке и друге колаборације остале су бројне у Црној Гори све до краја рата, о чему свједочи податак да је и после свих криза и осипања крајем рата са њемачким окупатором из Црне Горе одступило преко 8.000 четника, односно преко 11.000 душа, рачунајући и око 3.000 чланова четничких породица. То је несумњива потврда да је подјела у Црној Гори у току НОР-а била и остала до краја велика и дубока.

У вези са знатном подијељеношћу у Црној Гори поставља се питање карактера Народноослободилачког рата, односно да ли је и колико међусобни обрачун до којег је дошло имао карактеристике грађанског рата. Између зараћених страна постојала су супростављена мишљења о овом питању. Руководство Народно-

ослободилачког покрета је тврдило да су четници изазвали грађански рат, па га је, најавом тзв. друге етапе, која пада одмах после отпочињања међусобних оружаних обрачуна, као такав и прихватило, посебно у Црној Гори, гдје су међусобне конфронтације достигле врхунске размјере. То је трајало до прољећа 1942. године, или око четири мјесеца, када је курс на другу етапу оцијењен грешком и када је Централни комитет КПЈ утврдио политичку платформу Народноослободилачког покрета, према којој је борба коју су партизани водили народноослободилачка и да за противника има окупатора и његове сараднике. Непријатељи Народноослободилачке борбе из реда домаћег становништва по правилу нијесу више квалификовани као класни противници, већ једноставно као слуге окупатора, продужена рука окупатора, што је у политичком смислу требало да значи исто што и окупатор.

Супротно Народноослободилачком покрету, четничке и остале снаге колаборације Народноослободилачки рат су третирале као грађански рат, комунистичку борбу за власт и сл. На сличан начин су Народноослободилачку борбу видјели и многи аутори из југословенске емиграције (Цилига, Константин Фотић, Франко Лазић и др.), а такође не мали број аутора на Западу, нарочито амерички (Посони, Бускарен, Ајмери, Клисолд и др.), а посебно њемачки историчар Франц Боркенау). За разлику од многих других у иностранству, знатно више смисла за објективност показао је енглески историчар Ситон — Уотсон, који у својој књизи *Образац комунистичких револуција, објављеној* 1953. године, види комунисте у Југославији као једине носиоце опште-националног ослободилачког покрета, а њихову борбу и као револуцију и као грађански рат који се води „у име патриотизма“.

Узимајући у обзир све чињенице од утицаја на одговор, може се рећи да се не може прихватити тумачење о чистом карактеру Народноослободилачког рата, али ни тумачење да је он грађански рат или претежно такав, јер су оба тумачења једнострана. Тумачење које Народноослободилачку борбу изједначава са грађанским ратом је неприхватљиво зато што игнорише њен ослободилачки значај и карактер и историјски допринос који је дала Антифашистичкој коалицији. Али она није без елемената грађанског рата, јер на посредан начин проводи и социјалну револуцију, што је њене противнике превасходно и мотивисало да јој се супротставе. Четници, уз то — треба то рећи — колико год да су били везани за окупатора, своје политичке циљеве су везали на претпоставци побједе западних савезника и доминације њиховог политичког утицаја у Југославији после рата. Према томе, кад је о наведеном проблему ријеч, сматрамо да је најисправније рећи да се радило о народноослободилачком рату који је имао елемената грађанског рата, у почетку више изражених (у Црној Гори нарочито у првој половини 1942), а касније све мање, с једне стране због уравнотеженије и примје-

реније политике Народноослободилачког покрета а с друге стране због тога што је контрареволуција војно и политички све више слабила, четнички покрет је, уз то, као главна снага контрареволуције, до краја компромитован сарадњом са окупатором, изгубио било какве атрибуте антифашизма и војне и политичке самосталности.

Посебну пажњу заслужује питање тзв. љевичарења или секташтва у КПЈ у Црној Гори, између осталог и у вези с претходно третираним питањем. Овим питањем бавило се крајем шездесетих и почетком седамдесетих година неколико историчара НОР-а, и може се рећи да су њихови радови, с обзиром на вријеме кад су објављени, дали доста добре резултате. Међутим, с тим резултатима не може се бити до краја задовољно, јер о овом питању може и има још пуно што-шта да се каже. Највећи допринос пуном разјашњењу овог проблема дао би рад који би анализирао и појединачно разјаснио све случајеве убистава и ликвидација које су партизани извршили у Црној Гори 1941—1942. године: врсту и степен кривице тих људи, некривицу оних за које се утврди да су невини или да су тзв. потенцијални непријатељи, начин на који су ликвидирани и др. Но, и без таквог рада може се поуздано рећи да су се комунисти у Црној Гори у наведеном периоду одвећ строго, подозриво и у основи секташки односили према људима који су се макар и мало држали по страни и резервисано према НОБ-и, а да се и не говори о онима који су јој упућивали замјерке. Крутост и политичка нетолеранција брзо су ескалирали до става: „Ко није са нама тај је против нас“. Умјесто упорног, стрпљивог и незаобилазног политичког рада, у пракси комуниста предност је добијала све више употреба физичке силе. То је нарочито дошло до изражаја од краја 1941. године па током наредних неколико мјесеци, када је најављена и у пракси спроведена политика тзв. друге етапе, али ликвидације нијесу биле неуобичајене ни у претходном периоду (од средине августа до средине децембра 1941), када је, према Сопштењу Главног штаба за Црну Гору и Боку, убијено 117 особа. Укупно је у читавом периоду, према приближној процјени, убијено око 1.000 особа. Ова појава представља тамну мрљу у историји Народноослободилачког покрета у Црној Гори, једно због оних људи који су невини страдали, јер таквих је сигурно било, али и због многих других који су имали кривицу а није их требало због ње ликвидирати, а друго због тога што никога, па ни највеће кривце, није требало ликвидирати већ извести на суд и са доказаном кривицом, коју је требало јавности презентирати и образложити, осудити на смрт и стријељати. Иако је познато да ни једна револуција, почев од енглеске и француске па до социјалистичких, није прошла без терора, свака реална и рационална политика морала је о овим стварима водити рачуна, поготово у црногорским условима, гдје су патријархални морал и закон крвне освете кроз читаву прошлост уко-

ријењени у биће народа. Но, треба рећи да КПЈ и њено руководство у Црној Гори, увелико спутани идеолошким кором свога бића, у оном тренутку по свој прилици нијесу били у стању другачије да поступе. Требало је нешто добро да их тресне по глави па да се почну разабирати, а то им се и догодило.

Колико год да је обавеза историјске науке да до краја објективно и без емоција изучи проблем тзв. лијевих прешака и ликвидација које су партизани извршили у Црној Гори 1941—42. године, толико је и њена обавеза да наведену појаву реално сагледа у контексту ширих збивања и цјелине Народноослободилачког покрета. Ово тим прије што данас није мали број оних који кроз ту појаву желе и настоје да Народноослободилачку борбу као историјску појаву и глобални историјски процес представе у негативном свјетлу, а да истовремено преко тога оправдају или умање пријех четника због њихове сарадње са окупатором и забашуре или потисну у други план злочине које су они и други сарадници окупатора извршили у току рата према великом дијелу становништва. Ма колико негативна и са крупним посљедицама, ова појава је била само ружна епизода која није угрозила цјелину историјског процеса који је носио Народноослободилачки покрет. Уочавајући њену штетност и усмјеравајући се потом правилним током, Народноослободилачки покрет је рђав траг и штетне посљедице ове појаве у великој мјери успио да релативно брзо превлада и остави за собом,

У оквиру основне теме коју смо поставили чини се упутним размотрити компоненту НОР-а и питање афирмације црногорске нације у том рату и како се то питање држи у данашњим друштвеним и политичким приликама. Као што је познато, црногорско национално питање је први пут као актуелно постављено између два свјетска рата од стране комуниста, а на бази противрјечности тадашњег југословенског друштва и неправноправног положаја Црне Горе у новој држави. Питање Црне Горе постављала је и Црногорска федералистичка странка, али она је рјешавање тога питања заснивала на историјским правима и државноправним традицијама Црне Горе, не уважавајући постојање црногорске нације и сматрајући да су Црногорци интегрални дио српске нације. Остале политичке снаге у Црној Гори биле су углавном на позицијама српског националног унитаризма и као такве, не признајући црногорску националну посебност, сматрале су да је црногорско национално питање ријешено 1918. године и да оно у Југославији не постоји. Не улазећи у појединости око сазријевања гледишта комуниста о постојању црногорске националне посебности и постављању са њихове стране црногорског националног питања, може се рећи да су они од средине тридесетих година имали углавном разрађен програм рјешавања црногорског националног питања. Подлога тог програма лежала је на увјерењу и тези комуниста, заснованим на марксистичким

стичком учењу о нацији, да је црногорски народ током дугог историјског развоја стекао својства посебности и самосвојности у односу на српски народ, иако је носио у себи сазнање и осјећање да је српског поријекла. Окупљајући очи рата под својим вођством у широки руволуционарно-демократски, народнофронтски покрет све снаге које су биле незадовољне положајем Црне Горе у Југославији и економским и социјалним стањем њеног становништва, КПЈ је створила важне претпоставке за рјешење националног питања путем повезивања социјалне и националне борбе њеног становништва у оквиру свог дугорочног стратешког циља и програма. Ту своју мисију она је остварила у току Народноослободилачког рата, у коме се црногорски народ, под вођством комуниста, национално исказао и афирмисао, потврдивши свој национални идентитет. Црна Гора је оружјем у руци извојевала право на опредјељење и у југословенској федеративној заједници стекла је и осигурала националну слободу и равноправност.

Нова држава, настала на темељу Народноослободилачког рата и револуције, у првим послеријатним годинама, углавном током прве двије деценије, развијала се као хомогена државна и друштвена заједница, остварујући равноправност и хармоничан однос свих народа и народности у њој и подижући свој економски потенцијал и материјално стање становништва. Уза све мане које је имала, између осталог и као једнопартијска, то је била релативно добро организована и цивилизована држава, која се широко отворила према свијету и стекла угледно мјесто у међународним односима. Такав тренд развоја ове државе почео је да се успорава и нагриза од средине шездесетих година, када је класни интерес, као основни интерес социјалистичке државе и друштва, почео све више да уступа мјесто националном интересу и националном принципу у идеологији и политици. Од тада почиње да слаби југословенски интернационализам, или партизанско југословенство, како неки воле то да назову, и јачају дезинтеграциони процеси у земљи који су најзад, уз неповољан развој спољнополитичких околности, довели до распада државе.

Црна Гора у новим условима, преко својих државних и политичких органа, опредјелила се за заједницу са Србијом и нову федеративну државу — Савезну Републику Југославију, што је касније потврдила и референдумом својих грађана. То је урадила из осјећања блискости и сродности са Србијом и српским народом и увјерења да ће у заједници са њима најбоље остварити своје националне, економске и друге интересе, али и из емоција према бившој држави, за коју је у том тренутку рачунала да се касније евентуално у неком облику може обновити преко Савезне Републике Југославије. У међувремену се у Црној Гори разудио политички живот и развио вишестраначки политички систем. Настало је и развијало своју организацију и политичку активност више политичких странака.

Без обзира на програмске и друге разлике између новонасталих политичких странака у Црној Гори, највећи број њих се изјашњава за црногорску националну индивидуалност: Демократска партија социјалиста, Либерални савез Црне Горе, Социјал-демократска странка Црне Горе, Савез комуниста — Покрет за Југославију, Федералистички покрет Црне Горе и Црногорска странка. Истина, све оне не гледају једнако на државни статус Црне Горе. Изузев Демократске партије социјалиста, која је најјача и најбројнија политичка странка у Црној Гори, и Савеза комуниста — Покрет за Југославију, који су за федерацију Србије и Црне Горе, односно за Савезну Републику Југославију, остале политичке странке су за самосталну црногорску државу и њено издавање из Савезне Републике Југославије. За самосталну црногорску државу су и странке националних мањина — муслиманске и албанске (Странка демократске акције и Странка националне равноправности). На другој страни су политичке странке које су присталице српске националне мисли у Црној Гори (наравно и Савезне Републике Југославије): Народна странка Црне Горе, Радикална странка за Црну Гору и Српски отаџбински покрет. Радикална странка је заговорник чвршће унитаризације, а Народна странка прихвата федерацију с јако наглашеном централном влашћу и компетенцијама савезне државе.

Мада постојање и активност политичких странака српске националне оријентације у Црној Гори успорава, па и враћа назад развој црногорске националне свијести, чини се да све то ипак није много измијенило стање у односу на оно раније. О томе свједочи не само број странака црногорске националне опредељености него и број њихових припадника и симпатизера, који представљају велику већину становништва Црне Горе, а има и других индиција које иду у прилог овој констатацији. Индикативни су, у том погледу, на примјер, подаци из недавно изашле књиге лексикографског карактера др Мирослава Лукетића и Велибора Золака *Ко је ко у Црној Гори*, према којима међу 1016 обрађених личности (државних и партијских функционера, научника, умјетника, привредних руководиоца и других истакнутих личности) има: Црногораца 63%, Срба 15,7%, Муслимана 2,7%, Албанаца 1,6%, Хрвата 1%, Црногораца српског поријекла 1,3%, Југословена 5,1%, неопредијељених (нијесу се изјаснили) 8,3%, осталих 0,8%. Занимљиво је да се проценат Црногораца на овом репрезентативном узорку поклапа приближно са процентом пописа становништва из 1991. године, када их је било 62%. Срба на узорку има више него 1991. године у Црној Гори, кад их је било 9%, али то у констелацији књиге може да буде, бар у некој мјери, посљедица несразмјерно мале заступљености Муслимана и Албанаца у односу на њихову стварну популацију. Све у свему, може се рећи да се ни у овом тренутку, послије свега што се десило, национална структура становништва у Црној Гори није битно измијенила, разумије се — не рачунајући

избеглице који су популација привременог карактера. То иде у прилог чињеници да комунисти нијесу расрбили Црногорце, како то тврде присталице српског националног унитаризма, нити су измислили или политички (административно) произвели црногорску нацију, већ је она настала као плод историјског развоја и објективна је датост Црне Горе. О таквој реалности веома скрупулозно се недавно у интервјуу *Побједи* изразио проф. др Миладин Животић, филозоф и подпредсједник Београдског круга независних интелектуалаца, који је, између осталог, рекао:

„У име српства, у име српских националних интереса не смије се потирати нешто што није за потирање. Ви не можете да кажете да нијесу исти коријени Црногораца и Срба, али ако Ви не признате да су током историје развијени ипак на неки начин самостални ентитети Црногораца и Срба, онда ћете доћи до онога о чему се данас јако много расправља — о генетској сличности. Уопште генетика улази у оптицај. Дакле прихвата се да је биолошко поријекло, а не културна традиција, битно за ову расправу. Па се рецимо Муслиманима не признаје да су посебан народ просто због тога што они јесу генетски и биолошки везани за исто поријекло као и Срби. Али, молим Вас, када дођемо до тога, шта смо онда? То је онда основа фашизма. Ја се бојим да ће ово националистичко лудило које се јавило овдје и које има своје коријене и у Црној Гори, водити нечему у што се историјски не смије дирати.

Ми имамо оне облике заједништва у које није смјело да се дира просто због вјековног живота и прожимања култура. Није добро сада правити друге облике који ће потирати и културне разлике без којих заједништва нема“.

И даље, на другом мјесту, проф. Животић каже:

„Ви морате инсистирати на томе да се не смије дирати у право једног народа да, поносан на своју традицију, има оне облике политичких и културних институција које ће гарантовати историјски формиране културне тежње да живи у заједништву, али као свој. То Црногорци треба да остваре и да се супротставе свим тоталитарним облицима притисака да се прогласе Србима по сваку цијену“.

На крају овог прилога желим да изнесем неколико напомена о Народноослободилачком покрету у Црној Гори у Југословенској историографији. Недавно сам у једној дискусији проф. др Бранка Петрановића прочитао једну његову оцјену која ми се допала и држим да веома одражава реалност: „Југословенски комунисти су градили федерацију на принципу равнотеже, јер је Југославија само на тој основи могла да преживи“. Држим да се ова истина, исказана на рачун политике, у многоме односи и на историографију, посебно на историографију НОР-а. Зарад братства и јединства и равноправности народа и народности, све у историографији НОР-а Југославије, нарочито у публикацијама које су биле под патронатом државе или Партије, требало је да

буде у некој равнотежи, јер, крилатица је била, сви народи и народности су се борили и једнако изборили за своју слободу и равноправност. То је био политички, а не научни критеријум, јер борбе јесте било свуда на простору Југославије, али није свуда једнако. У публикацијама које су биле у режији Партије или држава, рађеним у највећој мјери на бази договарања, усаглашавања, па и прегласавања, прије свега преко њихових редакција, све је углавном требало да буде у неком балансу и у равнотежености; грубо речено: колико заслуга једнима толико другима, колико простора усташама толико четницима и тако редом. У таквом амбијенту морала је да страда и страдала је наука историја: они који су били више ангажовани у НОР-у по правилу су били на изгубу, а они други су добили.

Црна Гора је међу њима у југословенској историографији НОР-а који нијесу најбоље прошли, можда је горе прошла од свих других. Закидања почињу већ од Тринаестојулског устанка, који је добио моње-више скромно мјесто у свим југословенским историографским публикацијама, па и уџбеницима. И маратонски телевизијска серија *Стварање Титове Југославије*, која је излазила осамдесетих година, овај устанак скромно је забилежила. Тринаестојулски устанак је био први прави устанак у Југославији, а офанзива коју је непријатељ предузео за гушење тога устанка, прва је непријатељска офанзива у земљи, и то офанзива у којој је непријатељ ангажовао више снага него у било којој од оних које су званично верификоване (према истраживањима др Радоја Пајовића, око 150.000 војника) — а да све то није признато у југословенској историографији.

Још одмах последице рата непријатељске офанзиве су почеле да се проучавају и разврставају по принципу догађања око Врховног штаба НОВ и ПОЈ као приоритетних и најважнијих. Тако се десило да је као прва непријатељска офанзива испала она у западној Србији у јесен 1941. године, а сљедеће даље редом, већ према кретању и борбама Врховног штаба и снага око њега и реаговања на то непријатеља путем крупних офанзивних операција. На сличан начин су десетак година последице рата, путем конвенције, усаглашавани датуми устанака народа Југославије. Седми јул 1941. године, кад је Жљкица Јовановић у Белој Цркви код Ваљева убио два жандарма бивше Југославије, проглашен је том приликом за почетак устанка у Србији, а тиме и у Југославији. Ово упркос томе што тога дана, па ни за више недеља последице тога, у Србији није испален ни један метак против окупатора. У извјештају од 25. јула 1941. вршилац дужности њемачког команданта Србије генерал Бадел не помиње ни Седмојулски устанак нити било какве борбе у Србији. Те борбе почињу у другој половини лjeta мањи партизански одреди, обично јачине од 20 до 30 бораца, а оне прерастају у устанак тек у јесен 1941. године. А како о свему овоме говоре аутентични извори? У прогласу од 25. јула 1941. године, обраћајући се српском на-

роду, ЦК КПЈ, између осталог, каже: „На устанак српски народ! Угледај се на црногорски народ који је устао да збаци окупаторски јарам италијанских фашиста“. А у јесен 1941, кад је устанак почео да се шири у западној Србији, ЦК КПЈ у прогласу поново каже да српски народ треба да се угледа на црногорски народ који се први дигао на устанак кад га је позвала Комунистичка партија. Политичке конвенције, а са њима и југословенска историографија НОР-а, све су те чињенице пренебрегле. Штавише, из јесењег прогласа, који је објављен у целокупним Титовим дјелима, дио који се односи на црногорски устанак је избачен, чиме је овај докуменат практично фалсификован.

И остали периоди НОР-а у Црној Гори, па и НОР у цјелини, нијесу добили адекватно мјесто у историографији НОР-а Југославије. Својим изразом и значајем, у поређењу са другима, он је знатно превазилазио ниво који би одговарао величини Црне Горе и броју њених становника. То се односи прије свега на број бораца, а посебно на број руководећих кадрова и њихово учешће у НОР-у Југославије. Стицањем историјских услова и околности, кадровски потенцијали Црне Горе су били веома снажни. Црна Гора је могла да сопственим снагама задовољи не само све своје кадровске потребе већ и да пружи значајну помоћ у кадровима свим народима Југославије. Око 1.000 Црногораца је било на руководећим дужностима у НОР-у изван Црне Горе и црногорских јединица, почев од штабова батаљона и средњих комитета и инструктора па навише. Захваљујући таквим околностима, Црна Гора, која је имала свега 2,4% становништва Југославије, крајем рата је имала 36% укупног броја генерала НОВЈ (ЈА). Такође је имала једну петину укупног броја народних хероја Југославије. Све то, и много шта друго, што се на овом мјесту не може набрајати, није се десило случајно, а ипак није на одговарајући начин и у одговарајућој мјери валоризовано у историографији НОР-а Југославије. Напротив, у неком тражењу равнотеже, а због заиста израженог учешћа Црне Горе у НОР-у, често су превише истицане и преувеличаване тзв. лијеве грешке у Црној Гори, а да при том није ни указано у правој мјери на њихове инаугураторе. Али, све ово што је речено не значи да југословенска историографија о НОР-у није литература из које има доста да се прихвати и научи. Али значи да има грешака и да те грешке треба исправити.

Др. Ђуро Вујовић

ВЗГЛЯД НА НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНУЮ ВОЙНУ В ЧЕРНОГОРИИ 1941—1945. Г. ПО СЕГОДНЯШНЕЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

— Резюме —

Для основания которое в главных чертах может протянуть взгляд на народноосвободительную войну в Черногории 1941—1945 г. по сегодняшней перспективе взяты для рассмотрения следующие проблемы.

1. Некоторые общие характеристики НОВ в Черногории;
2. Разделение Черногории в течение НОВ;
3. Вопрос характера НОВ или сколько в течение НОВ были выражены элементы гражданской войны;
4. Сектанство в КПЮ в Черногории;
5. Национальный компонент или вопрос подтверждения черногорской нации в течение НОВ и черногорский национальный вопрос в нынешнем моменте;
6. НОВ в Черногории в югославской историографии.

Хотя все вопросы заслуживают внимание, кажется что больше всего интерес привлекают вопросы под порядковым числом 3, 4 и 5. Вот несколько основных мыслей в связи с этими вопросами.

Учитывая что рядом с оккупантом для врага была и большая часть домашнего населения, народноосвободительная борьба в Черногории имела ещё и элементы гражданской войны. Это особенно в начале, а позже всё меньше, что прежде всего было в связи со слаблением четнического движения, которое потеряло все атрибуты военной и политической самостоятельности и объективно стал одинаковым с оккупантом.

Ликвидации произведённые коммунистами как руководящей силой НОВ, над своими политическими противниками в первом году народноосвободительной войны представляют тёмное пятно в истории этого движения. Между тем, сколько-нибудь отрицательное и с крупными последствиями, это явление не ставило под угрозу целостность исторического процесса, носящего народноосвободительное движение, успешного вредных последствий этого явления в большой степени, относительно быстро преобладать и оставить позади.

Черногорский национальный вопрос впервые актуально поставили коммунисты между двумя мировыми войнами, подчёркивая тезу что черногорский народ в течение долгого исторического развития получил свойства отдельности по отношению на сербский народ, происходящего от него. Эту тезу уже тогда многие приняли, а особенно в течение НОВ в котором черногорский народ национально определился и утвердился. И сегодня, 50 лет после этой войны и когда уже коммунисты не владеют, самая большая часть черногорцев и политических партий высказывается за черногорскую национальную индивидуальность.